

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1977

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΘΡΥΛΟΣ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ Κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Στὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ ὁμιλία. Ἀλλὰ παρακαλῶ νὰ πιστέψετε ὅτι δὲν βρίσκομαι αὐτὴ τῇ στιγμῇ στὸ βῆμα τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας ἀπὸ τυπικὴ ὑποχρέωση. Καὶ εἶναι ἡ μόνη περίπτωσις πὸν ἡ ἐπανάληψις δὲν μὲ τρομάζει. Οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι γιὰ τὴν 25^ῃ Μαρτίου τοῦ 1821 εἶναι ἀναρίθμητοι. Κατακλύζουν τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα καὶ δίνουν τὴν εἰκόνα χώρου, πὸν δὲν μπορεῖ πιά νὰ δεχθεῖ οὔτε μιὰ νέα φράση οὔτε μιὰ νέα λέξις. Ἀλλὰ τὸ Εἰκοσιένα δὲν βρῖσκεται στὰ χαρτιά. Χῶρος του εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ἡ καρδιὰ τῶν Ἑλλήνων. Κι ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν ἔχει ὄρια. Ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ κι ἀπὸ ἐποχὴ σ' ἐποχὴ γίνεται ὀλοένα καὶ μεγαλύτερος, δέχεται τὴν ἐθνικὴ συνείδησις σὲ ὄλο της τὸ πλάτος καὶ μὲ ὄλη τὴν πορεία της καὶ τὴν ἐξέλιξί της μέσα στὶς ἀναζητήσεις τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν καὶ στὶς ἐρευνες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καὶ μένει ἀπρόσβλητος ὁ χῶρος αὐτὸς ἀκόμη κι ἀπ' αὐτὴ τὴ σκληρὴ ἀμφισβήτησις τῆς ἐποχῆς μας, ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ αὐτὸ πνεῦμα τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, πὸν φαίνεται ὀλέθριο ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται σὲ μερικὰ ἢ καὶ σὲ πολλὰ νὰ φανεῖ

δύναμη εὐεργετική, ἀφοῦ εἴτε τὸ ἔχει προγραμματίσει εἴτε ὄχι ἀποκαλύπτει τὶς κρυφές ἀφειρητές πολλῶν ἀμαρτημάτων τῶν κοινωνιῶν μας καὶ προετοιμάζει τὴν ἀπαραίτητη κάθαρση καὶ μεταβολή. Γνωρίζω πολὺ καλὰ ὅτι πρὶν ὑψώσει τὴν τραχύτατη καὶ κάποτε βλάσφημη φωνή της ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, προσπάθησε νὰ πλησιάσει τὸ Εἰκοσιένα ἢ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, πού εἶναι περισσότερο ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας μὲ ἐπιμονή σὲ ὀρισμένες κοινωνικὲς καταστάσεις παρὰ ψυχραὶ ἐρευνα. Ἐνῶ καὶ ἡ ἐρμηνεῖα αὐτή, ὅσο κι ἂν ἐπροχώρησε σὲ ἔλεγχο πού δὲν θεμελιώνεται πάντα σὲ ἀναμφισβήτητα γεγονότα καὶ φτάνει στὴν ὑποτίμηση τῶν βασικῶν ἀξιῶν πού ἔδωσαν τὸ Εἰκοσιένα, καὶ ἡ ἐρμηνεῖα αὐτή, λέγω, μὲ ὅλη τὴν τόλμη της, δὲν ἔγινε ἀμφισβήτηση, — ἡ ἀμφισβήτηση ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα, ἔπειτ' ἀπὸ τὸ δεύτερο μεγάλο πόλεμο. Ἐγραψε ὁ Παλαμὰς πρὶν ἀπὸ πενήντα περίπου χρόνια: «Ἡ ἱστορία τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως πού ἀρχίζει μὲ τὸ 21 ξανακοιτάζεται, ἀνατέμνεται, ἀναλύεται στὰ χέρια σοφῶν μελετημένων, ἀκόμη *a priori* ἐρευνητῶν, μὲ τὴν ἐπαινετὴ πρόθεση, βέβαια, νὰ εὐρεθῇ κάτι καινούργιο, νὰ προβάλλῃ κάποιος ἀκόμη διαφωτισμὸς πραγμάτων σκοτεινῶν, ἀμφιβόλων καὶ ἀμφιλεγόμενων, νὰ ζητηθῇ κάτι διαφεῦγον, νὰ πληρωθῇ κάποιο κενόν· ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ λυγισθῇ, νὰ ὑπαχθῇ ὅλη ἡ κίνηση καὶ ὅλη ἡ φυσιογνωμία τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων ἐκ τῶν προτέρων στὴν ἰδεολογία τοῦ φιλοσόφου ἱστορικοῦ διασκευαστοῦ. Ἔτσι καὶ ἀγάγια - ἀγάγια ἢ πραγματικότης τῶν ἡρώων, τῶν προσώπων, τῶν κινήτρων καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ 21 ἢμπορεῖ νὰ διαλυθῇ εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, νὰ ἐξατμισθῇ, νὰ ὄνειροποιηθῇ, νὰ καταφρονηθῇ, καὶ νὰ περάσῃ, μὲ κεντρίσματα καὶ μὲ ἄλματα, ἀπὸ τὰς δέλτους τῆς Ἱστορίας στὰ συναξάρια τοῦ Μύθου. Πολὺ καλὰ. Ὅμως οἱ μυθοπλάστες ἀγνοοῦν ἢ λησμονοῦν ἢ δὲν θέλουν νὰ καταλάβουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ δύναμη τοῦ παραδομένου τοῦ θρύλου, κ' ἐκεῖ ἀκόμη πού δὲν τὰ βοηθεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐξακρίβωση. Γιατὶ καὶ ἀγνάντια στὴν ἐπιστημονικὴ, ὡς τὴν εἰποῦμε, ἱστορία, στέκεται ἡ ποιητικὴ παράδοση. Καὶ ἂν εἶναι

ἡ ἀλήθεια τοῦ γεγονότος, ὁ θρυλος εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ἰδέας· καὶ γιὰ κάποιους αὐτὴ ἀληθινώτερη. Ἔγραφα κάποτε: Ὁ Μπότσαρης καὶ ὁ Κανάρης δὲν εἶναι πρόσωπα, εἶναι σύμβολα. Ὁ Μῦθος ἐρωτεύτηκε τὴν Ἱστορία, καὶ γεννήθηκαν: Λιγώτερο πραγματικά, στέκουν γιὰ τοῦτο σιμώτερα στὴν ἀλήθεια.» Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ Εἰκοσιένα. Ἔνας θρυλος, μὲ πολὺ φῶς καὶ μὲ ἀρκετὸ σκοτάδι. Ὅμως τὸ σκοτάδι διαλύεται μέσα στὸ χρόνο. Καὶ μένει τὸ φῶς καὶ ὁ θρυλος γίνεται μεγάλος, γίνεται ὁ μεγάλος ἐλληνικὸς θρυλος. Τὸ Εἰκοσιένα εἶναι θεμέλιο ζωῆς καὶ κοινωνίας μὲ μοναδικὴ ἀντοχή. Καλεῖ τὴν Ἱστορία νὰ ψάξει πολὺ στίς πηγές, παραπονεῖται μάλιστα ὅτι δὲν ἔχουν ἀναζητηθεῖ ὅλες οἱ πηγές καὶ μᾶς θυμίζει ὅτι ἓνα μέρος τῆς ἀλήθειας βρίσκεται στίς σελίδες ἀπομνημονευμάτων ἀνθρώπων τοῦ Εἰκοσιένα, μεγάλων ἢ μικρῶν, πὺν δὲν ἔχουν γίνει γνωστές, ἢ σὲ ξένα ἀρχεῖα πὺν μένουν ἀπόρρητα, γιὰτὶ δὲν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ γίνουν κτῆμα τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀκόμα, τὸ Εἰκοσιένα ἐπιτρέπει στὴν κοινωνιολογία, γιὰ νὰ μὴν πῶ στὴν ἐπιστήμη πὺν βάση της ἔχει τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό, νὰ πλησιάσει στὸν ἱερό του χῶρο καὶ νὰ ἐρευνήσει μὲ τὸ δικό της τρόπο. Δὲν ξεχνῶ κ' ἓναν ἄλλον βαρυσήμαντο λόγο γιὰ τὸ Εἰκοσιένα, πὺν καὶ αὐτὸς εἶναι σκέψη τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια ἔγραψε: «Τὸ Εἰκοσιένα. Ἔχουμε ὡς τὴν ὥρα τὴν ἱστορία του; Φοβᾶμαι πὺς ὄχι. Τὴ μυθολογία του; Φοβᾶμαι πὺς ναί.» Ἀπὸ τότε οἱ ἐρευνητές πολλαπλασιάστηκαν ἀπὸ ἀξιόλογους ἐπιστήμονες, τὸ δέχομαι, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποκλείω ὅτι ὁ λόγος τοῦ ποιητῆ μπορεῖ νὰ ἔχει ἀκόμη τὴν ἀξία του, ἀφοῦ μέγα ἦταν τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐκείνου Γεγονότος, πὺν σωστά τὸ εἶδαν καὶ τὸ ἐτοποθέτησαν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γῆ. Τὸ Εἰκοσιένα, τὸ ξαναλέω, εἶναι θεμέλιο μὲ μοναδικὴ ἀντοχή. Δὲν ἀνατρέπεται, δὲν παραμερίζεται, δὲν μετακινεῖται πρὸς τὰ ἐδῶ ἢ πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἀπὸ σκοπιμότητες καὶ ἐρμηνεῖες, πὺν γίνονται μέσα στὰ σπουδαστήρια. Ἦταν ποτάμι τὸ Εἰκοσιένα ἀπὸ λεβεντιά, δάκρυα καὶ αἷμα, πὺν δὲν πειθάρχησε, ὅπως δὲν πειθαρχοῦν ὅλα τὰ ποτάμια στίς ἐντολές τῆς λογικῆς, κ' ἔδωσε σ' αὐτὸ τὸ τρόπαιο τὴ δύναμή του, μαζί

μὲ τὴν ὁμορφιά, ποὺ ἔχουν ὅλες οἱ τολμηρὲς πράξεις, τὴν ὁμορφιά ποὺ εἶναι ἀκόμη μιὰ δύναμη, ἴσως ἢ πιὸ ἀκατάλυτη δύναμη.

Ὅπωςδήποτε, μὲ ὁποιοδήποτε ἱστορικὸ ὄπλισμὸ κι ἂν προσπαθήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ μεγάλη αὐτὴ ὥρα τοῦ Γένους, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ μείνουμε μακρὰ ἀπὸ τὴν πλήρη καὶ τὴν ὀρθὴ ἀποτίμησή του. Πρέπει ὄχι μόνο νὰ γνωρίσουμε τὸ Εἰκοσιένα ἀπὸ τὶς εἰδήσεις ποὺ μᾶς δίνουν ἱστορικοὶ καὶ ἀπομνημονευματογράφοι, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ αἰσθανθοῦμε. Θέλω νὰ πῶ ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ ξέρουμε πότε καὶ πῶς ἔγινε αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἢ μεγάλη ἢ ἢ μικρὴ μάχη κι ἀπὸ ποιὲς κρίσεις πέρασε ὁ Ἄγωνας. Θὰ πλησιάσουμε στὴν καρδιὰ τοῦ Εἰκοσιένα, μόνο ἂν βρεθοῦμε, ἔστω γιὰ λίγο, πολὺ κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους του, στοὺς λίγους ἐκείνους Ἕλληνες, ποὺ ἔφτασαν ὡς τὸ θαῦμα. Γιατὶ θαῦμα, κάτι τὸ ἐκπληκτικὸ καὶ τὸ ἀπίστευτο φαίνεται ἢ ἐπιτυχία ποὺ εἶχε ἢ Ἐπανάσταση, μόλις τοποθετηθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς καὶ συγκριθεῖ μὲ τὸν ὄγκο τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ ἐξετασθεῖ στὴν ἀντίθεσή της μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς διαθέσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἔπειτα ἀπὸ τὶς θύελλες τῶν Ναπολεοντείων πολέμων καὶ τὶς τόσες ἀναστατώσεις στὸ χάρτη τῆς Εὐρώπης. Ὅφείλουμε, βέβαια, νὰ μελετοῦμε τὴν ἱστορία, ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ παρακολουθοῦμε τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἔθνους μας μέσα στὴ γενικὴ πορεία τοῦ κόσμου, πιὸ πολὺ ὅμως μᾶς χρειάζεται νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀφετηρία, τὴν πρώτη καὶ βαθύτερη αἰτία τῶν γεγονότων, στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν, καὶ ν' ἀκούσουμε τὶς φωνὲς ἐκεῖνες ποὺ μᾶς ἐξηγοῦν τί ποθεῖ καὶ τί ἀπαιτεῖ τὸ ἄτομο καὶ τί μπορεῖ νὰ δώσει ὅταν σημάνει ἢ ὥρα τῶν θυσιῶν. Καὶ οἱ φωνὲς αὐτές, εἴτε ἀπὸ τὸν Μοριά ἔρχονται εἴτε ἀπὸ τὴ Ρούμελη εἴτε ἀπὸ τὴν Ἡπειρο εἴτε ἀπὸ τὴ Μακεδονία εἴτε ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τ' ἄλλα νησιά, ὅλες μαζὶ μᾶς λένε ὅτι βάση στὴν Ἐπανάσταση ἦταν ὁ ἐλεύθερος, ὁ ἀδούλωτος ἄνθρωπος ποὺ ζοῦσε μέσα σὲ κάθε Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἢ ἀγωνιστικὴ του διάθεση. Μερικὲς ἀπὸ τὶς φωνὲς αὐτές θὰ προσπαθήσω νὰ τὶς μεταφέρω στὴ σημερινὴ ἐορταστικὴ σύναξη. Κ' ἔτσι ἐλπίζω ὅτι θὰ αἰσθανθοῦμε τὸ Εἰκοσιένα,

ἐλπίζω ὅτι θὰ ἐπιτύχουμε ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ γίνεται τουλάχιστον κάθε χρόνο μιὰ ἔστω ἡμέρα καὶ μιὰ νύχτα, κάθε 25 Μαρτίου. Ἐπιμένω, βλέπετε, σὲ μιὰν ἔννοια καὶ σὲ μιὰ λέξη. Κάθε τόσο λέω: νὰ αἰσθανθοῦμε τὸ Εἰκοσιένα. Γιατὶ προσκύνημα σὲ ὦρα ἱερὴ θὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ κάνουμε ὅλοι μαζί καὶ ὄχι ψυχρὴ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ.

Ἔοσοι σημείωναν στὸ χαρτὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐπιτυχίας μιᾶς μεγάλης ἀνταρσίας στὸν κατακτητὴ καὶ μὲ τὴ λογικὴ προσπαθοῦσαν νὰ τὶς ἐκτιμήσουν, ὅπως ὁ Ἄδαμάντιος Κοραΐς καὶ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ἔμεναν διστακτικοί. Μερικοὶ μάλιστα, στὴν ἀρχὴ κατηγορηματικὰ ἀρνήθηκαν τὴ συμμετοχὴ τους στὸν Ἄγωνα. Ἔοσοι ὁμως πίστεψαν περισσότερο ἀπὸ τὴ λογικὴ, τὸ ὄνειρο πού ἔπλαθαν μὲ τὸν ἀκατανίκητο πόθο τους, μὲ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας, ἐπῆραν τὴ μεγάλη ἀπόφαση, ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἄλλους ν' ἀποφασίσουν. Καὶ σωστὰ λέω ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἄλλους, ἀκριβολογῶ, γιατί οἱ διστακτικοὶ καὶ οἱ ἀπρόθυμοι οὔτε λίγοι ἦταν οὔτε ἀσήμαντοι. Ἔοσοι σχεδὸν οἱ ἱστορικοὶ μιᾶς βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας, πού προετοίμασε τὴν Ἐπανάσταση, ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀποθαρρύνθηκαν, ἀκόμα κι ἀπὸ προσωπικότητες πού ἀργότερα ἐπρόσφεραν σπουδαῖες ὑπηρεσίες στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος. Νίκησαν ὁμως ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀκούσει μέσα τους καθαρώτερη καὶ ἐντονώτερη τὴ φωνὴ τῆς Ἐλευθερίας καὶ ὅσοι εἶχαν καταλάβει ὅτι ἡ ἴδια φωνὴ ἦταν φυλακισμένη στὰ στήθη ὅλων τῶν ἄλλων σκλαβωμένων Ἑλλήνων, τῶν ἀπλῶν καὶ ξαρμάτωτων ἀνθρώπων, τῶν ἀγράμματων μὰ πλούσιων σὲ αἰσθήματα καὶ σ' ἔθνικη περηφάνεια. Καί, μὲ βάση τὴ φωνὴ αὐτὴ πού εἶναι ἀστάθμητη ἀλλὰ καὶ φοβερὴ κάποτε δύναμη, ἔκαμαν τὸ πῆδημα ἀπὸ τὸ ὄνειρο στὴν πραγματικότητά κ' ἔστησαν τὸ μεγάλο τρόπαιο στὸ δέκατο ἔνατο αἰῶνα: τὸ Ἑλληνικὸ Εἰκοσιένα.

Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι τὸ Εἰκοσιένα δὲν εἶναι μόνο μεγάλο γεγονός, ἀλλὰ τὸ πιὸ μεγάλο γεγονός τοῦ περασμένου αἰῶνα. Κ' ἔχουν αὐτὴ τὴ γνώμη, ἐνῶ ξέρουν ὅτι ἄρχισε τὸ γεγονός αὐτὸ ὅταν τελείωνε ἡ ζωὴ ἐνός ἀνθρώπου, πού ἀπλώνεται σὲ πολλὰ καὶ σὲ κρίσιμες σελίδες τῆς

Ἱστορίας. Στις 25 Μαρτίου τοῦ 1821 ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, στίς 5 Μαΐου ἐπίσης τοῦ 1821, ἀναπαύθηκε στήν Ἁγία Ἐλένη ὁ Μέγας Ναπολέων, ὁ μέγας κατακτητής, ἀλλὰ καὶ ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῆς Εὐρώπης, πού τόσο εἶχε περάσει στήν περιοχή τοῦ θρύλου, ὥστε πολλὰ χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατό του πολλοὶ δὲν πίστευαν ὅτι εἶχε πεθάνει. Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ Εἰκοσιένα ἔδωσε τὴν Ἐλευθερία στήν Ἑλλάδα πολὺ πρὶν ἄλλα γεγονότα κάνουν ἐλεύθερους ἄλλους Βαλκανικοὺς λαούς. Κι ὅποιεσδήποτε διαστάσεις κι ἂν ἔχει στὴ νεώτερη γενικὴ Ἱστορία, τὸ Εἰκοσιένα στάθηκε στὸν καιρὸ του δύναμη εὐεργετικὴ, ἀκόμα καὶ γιὰ πολλοὺς ξένους, πού ξύπνησαν μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἔμειναν ἐκπληκτοὶ μὲ ὅ,τι ἔκαμε μιὰ φούχτα ἀβोधήτων ἀνθρώπων κ' ἔβαλαν πάλι πολὺ ψηλὰ τίς πρῶτες ἀξίες τῆς ζωῆς καὶ ἀπάνω ἀπὸ κάθε ἄλλη τὴν ἀξία τῆς Ἐλευθερίας. Ὅλ' αὐτὰ ἔγιναν σιγὰ-σιγὰ ὁ φιλελληνισμὸς πού γνωρίζουμε καὶ πού δὲν ἐκδηλώθηκε μόνο μὲ οικονομικὲς ἢ ἄλλες ὑλικὲς ἐνισχύσεις καὶ μὲ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, πού ἔδωσε ἔνδοξο τέλος στήν Ἐπανάσταση, ἀλλὰ καὶ μὲ στίχους μεγάλων ποιητῶν, — ὅλοι, εἶμαι βέβαιος, θυμᾶστε τὰ ποιήματα τοῦ *Hugo*, — καὶ μὲ ἄλλα λογοτεχνήματα καὶ μὲ πίνακες ὀνομαστῶν ζωγράφων. Καὶ γιὰ νὰ δείξω πόση ἦταν ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Εἰκοσιένα, θὰ ἀναφέρω τοῦτο μόνο τὸ ἐλάχιστο ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικόν: Σ' ἓνα μικρὸ δρόμο τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν δώσει τὸ ὄνομα τοῦ Καραϊσκάκη κ' ἓνας Παριζιάνος ἀνθοπώλης ὀνόμασε κι αὐτὸς «Καραϊσκάκη» ἓνα νέο εἶδος τριαντάφυλλου, πού τὸ καλλιεργοῦσε τότε μὲ πολλὴ φροντίδα καὶ τὸ παρουσίαζε μὲ πολλὰς ἀξιώσεις. Κ' ἔγιναν ὅλ' αὐτὰ, ἐνῶ ἀντίθετη ἦταν, καθὼς εἶπαμε, ἡ κουρασμένη καὶ τρομαγμένη Εὐρώπη κ' ἐνῶ ὅλοι καὶ ὅλα προσπαθοῦσαν νὰ «καταπνίξουν τὸ κίνημα ὀλίγων Ἑλλήνων», ὅπως ἀστόχαστα ὀνόμασαν μερικοὶ τὴ θανασία ἀνάταση ψυχῆς ἑνὸς ὀλόκληρου λαοῦ. Ἐκαναν μάλιστα τοὺς ὑπολογισμοὺς των καὶ ἦταν σχεδὸν βέβαιοι γιὰ τὴ μικρὴ διάρκειά τῆς ἀνταρσίας. Ὅλα ὅμως τὰ εἶχαν σκεφθεῖ καὶ ὅλα τὰ εἶχαν ζυγίσει ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα: ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαρακτήρα

καὶ τὴν ψυχικὴ ἀντοχὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Εἰκοσιένα. Ὑποσχέθηκα νὰ τοὺς φέρω ἐδῶ αὐτοὺς τοὺς Ἑλληνας καὶ τὸ κάνω μὲ πολλὴ εὐχαρίστηση, γιατί προτιμῶ ν' ἀκούσετε περισσότερο αὐτοὺς παρὰ ἐμένα, προτιμῶ νὰ τοὺς γνωρίσετε στὴν καθημερινὴ καὶ ἀπλὴ ζωὴ τους, γιὰ νὰ καταλάβετε καλύτερα ποῦ ὀφείλεται αὐτὸ τὸ θαῦμα ποῦ λέγεται Ἑλληνικὸ Εἰκοσιένα.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ὁ ἱστορικὸς τοῦ Εἰκοσιένα, ποῦ ἤξερε τόσο καλὰ τοὺς ἀνθρώπους του ὥστε μιλοῦσε γι' αὐτοὺς σὰν νὰ ἦταν στενοὶ συγγενεῖς του, γράφει στὴν «Ἱστορικὴ ἀνθολογία» του: «Ὅταν ὁ Δημ. Ὑψηλάντης μὲ τὸ Νικηταρᾶ κι ἄλλους μπῆκε πρώτη φορὰ, ἀρχὲς τοῦ 1822, στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, ἀνταμώθηκε καὶ μ' ἄλλους Ρουμελιῶτες καὶ χτυπήσανε τοὺς Τούρκους ὅπου τοὺς βρῖσκανε· στήσανε στρατόπεδο κοντὰ στὴ Βελίτσα, κι ὁ Νεόφυτος Μπάμπας, ὁ λόγιος καὶ σοφὸς δάσκαλος καὶ παππᾶς Χιώτης, ἀνέβηκε νὰ μιλήσῃ στὰ παλληκάρια· μίλησε μὲ λόγια ἀπλᾶ καὶ καρδιακά, ὅπως αὐτὸς ἤξερε, καὶ τέλος τὸ στρατόπεδο κινήθηκε κι ἄρχισε ἡ μάχη. Ἐνα παλληκάρι ἔμεινε παραπίσω κι' ἀγνάντευε.

— Παιδί μου, εἶπε ὁ σεβασμὸς Μπάμπας, γιατί κάθεσαι καὶ βλέπεις; Ἡ πατρις σὲ προσκαλεῖ...

— Δὲν ἔχω τσαρούχια! Πῶς μπορῶ νὰ φτάσω τοὺς ἄλλους ξυπόλυτος;

— Νά, παιδί μου, πάρε τὰ δικά μου παπούτσια...

— Καὶ πῶς θὰ περπατᾶ ἡ ἀγιοσύνη σου; Ξυπόλυτος θὰ πᾶς στὴν καλύβα τοῦ Ψηλάντη;

— Πηγαίνω ἐγώ, ἔχω τὰ μέστια (τὰ μαλακὰ παπούτσια ποῦ φοροῦσε ἀπὸ μέσα), καὶ στὴν καλύβα βρῖσκω ἄλλα.

Φόρεσε τὸ παλληκάρι τὰ παπαδικὰ πασοῦμια καλὰ-κακὰ καὶ κίνησε. Κατὰ τὸ τέλος τῆς μάχης φάνηκε κρατῶντας δυὸ κεφάλια τούρκικα ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τᾶρριξε στὰ πόδια τοῦ Ὑψηλάντη. Ὁ Μπάμπας ἔφριξε, μὰ ὁ Ὑψηλάντης χάρισε δυὸ φλουριά στὸ παλληκάρι.»

Ἔτσι ἄρχισαν τὴν Ἐπανάσταση οἱ ἀντρειωμένοι τοῦ Εἰκοσιένα, ἀλλὰ ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ἀντρειωμένοι μᾶς τὸ λέει πολὺ καλὰ κ' ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους πεζογράφους μας, ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας :

«Στὴ Γραβιά, γράφει, πρὶν μποῦνε καὶ κλειστοῦν οἱ Ἕλληνες στὸ Χάνι, πετάχτηκε λαγὸς ἀπὸ τὰ γύρω σπαρτά. Τὰ παλληκάρια θελήσανε νὰ τοῦ ρίξουν. Ὁ Ἀνδροῦτσος φώναξε :

— Μὴ χαλᾶτε τὰ φουσέκια σας!

Ἔβαλε τὸ λαγὸ στὸ κυνήγι καὶ τὸν ἔπιασε ζωντανό, λένε.»

Κι ὁ Βλαχογιάννης συμπληρώνει :

«Στὸ Χάνι τῆς Γραβιάς, οἱ Τοῦρκοι εἶχανε φτάσει ἴσαμε τὰ μα-
σγάλια (πολεμῆστρες), πὺν εἶχαν ἀνοιξει οἱ κλεισμένοι Ἀρματωλοὶ
γιὰ τὰ τουφέκια τους. Ἐνας Τοῦρκος ἄρπαξε τὸ τουφέκι τοῦ Γιάννη
Φαρμάκη ἀπὸ τὴ μπούκα καὶ τοῦβγαλε τὴν τουφεκόβεργα. Τότε ὁ
Φαρμάκης λέει στὸν πλαϊνὸ του σύντροφο :

— Πάρε, ὦρέ, καὶ τὸ δικό μου τὸ ντουφέκι, γιόμιζε καὶ τὰ δύο
μὲ τὴ δική σου ντουφεκόβεργα καὶ δίνε μου νὰ ρίχνω γρήγορα. Ξέρω
καλὸ σημάδι.»

Ὁ Φαρμάκης, παλιὸς Κλέφτης, ἦτανε περὶφημος στὸ σημάδι.
Ἔτσι σκότωσε δεκαοχτῶ Τοῦρκους ἐκεῖ μὲ τὸ χέρι του.

Ὁ τρόπος αὐτός, ἓνας νὰ γιομίζει κι' ἄλλος νὰ ρίχνη, δὲν ἦταν
ἀσυνήθιστος στοὺς Κλέφτικους πολέμους.»

Ἄς ἀνοιξοῦμε σὲ ἄλλη σελίδα τὴν «Ἀνθολογία» τοῦ Βλαχογιάννη
κι ἂς τὸν ἀκούσουμε νὰ διηγεῖται τούτη τὴ χαρακτηριστικὴ σκηνή :

«Μιὰ γυναῖκα κάποτε ζητοῦσε κάποια χάρη ἀπὸ τὸν Γέρο τοῦ
Μωριά.

— Ἀφέντη μου, τοῦλεγε, κάμε μου αὐτὸ τὸ καλὸ καὶ σκλάβα σου
νὰ γίνω.

— Σκλάβα μου! Τί λές, μωρὴ ζουρλή; Γιὰ τὴ λευτεριὰ πολε-
μοῦμε καὶ σὺ θέλεις νὰ γίνης σκλάβα μου;»

Καὶ παρακάτω διαβάζουμε :

«Παράγγειλε (ὁ Κολοκοτρώνης) στὸ Φωτάκο νὰ πάη νὰ κατασκοπεύσῃ κατὰ τὸν Ἄϊ Σώστη τὸ χωριό :

— Νὰ πᾶς τριγύρω καὶ ξέμακρα, εἶπε, νὰ μὴ σὲ τρώῃ τὸ βόλι. Πρόσεχε στὸ δρόμο τὰ μικροπούλια· ἂν τὰ σηκώνῃς καὶ περνᾷς ἀπάνω ἀπ' τὸ χωριό, ἢ κάθονται μέσα ἄφοβα, τότε δὲν εἶναι Τοῦρκοι μέσα. Ἄν τὰ ἰδῆς ὁμως νὰ γυρίζουν πίσω φοβισμένα καὶ νὰ κάνουν ξαφνιασμένους γύρους, τότε εἶναι Τοῦρκοι στὸ χωριό.»

Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὸν Καραϊσκάκη, πὸν τὸν ἐθαύμαζε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἥρωα τοῦ Εἰκοσιένα, δὲν μᾶς λέει λίγα ὁ Βλαχογιάννης.

Ἄς πᾶμε ὁμως καὶ σ' ἓναν ἥρωα τῆς θάλασσας κι ἄς ἀκούσουμε πῶς ἔγινε τῆς Χίου τὸ κατόρθωμα :

«Ὁ Κανάρης, ὁ Ὑδραῖος Πιπίνος κι' οἱ συντρόφοι τους, διηγεῖται ὁ Βλαχογιάννης, πρὶν μποῦν στὰ μπουρλότα καὶ κινήσουν ἀπὸ τὰ Ψαρὰ γιὰ τῆς Χίους τὸ κατόρθωμα λειτουργηθήκανε στὴν ἐκκλησιά καὶ μεταλάβανε.

Καὶ πάλι ἅμα γυρίσανε στὰ Ψαρὰ, μετὰ τὸ κάψιμο τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ τραβῆξαν ἴσα στὴν ἐκκλησιά· μπροστὰ μπῆκαν οἱ παπάδες μὲ τὰ ξεφτέρτυγα, ὕστερα οἱ προύχοντες Ψαριανοὶ μὲ τοὺς νικητὲς στὴ μέση καὶ πίσω ὄλος ὁ λαὸς τρελὸς ἀπ' τὴ χαρὰ του.

Μετὰ τὴ δοξολογία γίνηκε λιτανεῖα γύρω στὴ χώρα μὲ μεγάλη κατάνυξη, ὕστερα γυρίσανε πάλι στὴν ἐκκλησιά, ὅπου ἓνας παππᾶς σεβάσμιος ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ὁ Κύριλλος, ἔβγαλε λόγὸ κι' ἔκαμε παράκληση γιὰ τὴ νίκη τῶν Χριστιανῶν. Ἀργότερα ὁ Κανάρης ἔλεγε πῶς ἀπὸ τὴν τελετὴ καὶ τὴ λιτανεῖα, πὸν γίνηκε στὰ Ψαρὰ πρὶν κινήσῃ γιὰ τὴ Χιό, τοῦ φάνηκε σὰ νὰ τὸν ἄρπαξε μιὰ δύναμη ὑπερφυσικὴ καὶ τονὲ γιγάντωσε. Ἔρθε στιγμὴ καὶ τοῦ φαινότανε σὰ ν' ἄχε θέληση θεϊκή!»

Νὰ σᾶς θυμίσω τί εἶπε ὁ Κανάρης ὅταν τὸν ρώτησαν πῶς ξεκίνησε γιὰ τὸ κατόρθωμα; Συνοψίζω τὰ λόγια στὴν κρίσιμη φράση πὸν κλείνει τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων τοῦ Εἰκοσιένα: «Εἶπα μέσα μου: Κωσταντῆ, ἔτοιμάσου νὰ πεθάνεις.»

Αὐτοὶ ἦταν οἱ ἄντρες πὸν ἔκαμαν τὸ Εἰκοσιένα. Δὲν ἐπρόσφεραν λίγα στὸν Ἄγωνα καὶ οἱ γυναῖκες. Καὶ ὀλοφάνερο εἶναι τὸ δίδαγμα πὸν ἄφησαν καὶ πὸν ἔχει ἀπεριορίστη διάρκεια. Ἀφοῦ ὅμως δοξολογῶ τὸ Εἰκοσιένα καὶ προσπαθῶ νὰ καθορίσω τὶς βαθύτερες ρίζες του, πρέπει νὰ ἀναζητήσω καὶ τὸ ὑπόβαθρό του, τὸ ὑπόβαθρο τοῦ μεγάλου τούτου γεγονότος, καὶ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἐνιαία στάθηκε ἡ παράδοσι τοῦ Ἑθνους, πὸν εἶναι πολεμικὴ ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ, αὐτὴ ἡ θαυματουργὴ παράδοσι, πὸν ἔτσι τὴ βλέπουν καὶ οἱ πῶ ἐγκυροὶ ἱστορικοί.

Οἱ θαυμαστοὶ ἐκεῖνοι πολέμαρχοι, μολονότι ἀγράμματοι ἄνθρωποι, πολὺ ἐπίστευαν στὴν Παιδεία καὶ στὴν Τέχνη. Καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστο ὅτι ὁ Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, ἓνας ἀπὸ τοὺς Πρώτους τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐποχῆς, ἔβαλε τὸν Παναγιώτη Ζωγράφου νὰ κάμει σὲ 24 πίνακες ἀναπαράστασι μαχῶν τοῦ Εἰκοσιένα. Καὶ λίγοι ἴσως τὸ ξέρουν ἀλλὰ κανεὶς δὲν πρέπει νὰ ξεχάσει τοῦτο τὸ ἐκπληκτικὸ καὶ τὸ μοναδικὸ, πὸν δείχνει τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Εἰκοσιένα γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ τους παράδοσι: Ὅταν σώθηκε τὸ μολύβι στοὺς πολιορκημένους Τούρκους μέσα στὴν Ἀκρόπολι, τοὺς μῆνυσαν ὅτι θὰ τοὺς στείλουν ὅσο μολύβι χρειάζονται, γιὰ τὴν ἄμυνά τους, φτάνει νὰ μὴν γκρεμίσουν τὶς κολῶνες τοῦ Παρθενῶνα γιὰ νὰ πάρουν τὸ μολύβι ἀπὸ τοὺς ἄρμους των.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Κολοκοτρώνης πολὺ λογάριάζε τὴν ἀξία τοῦ πνεύματος σὰν ἐθνικὴ δύναμη. Ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνα» τῆς 20ῆς Μαΐου τοῦ 1844 διαβάζουμε ὅτι δὲν ἦταν «μόνον κρατερός ἀιχμητής» ἀλλὰ καὶ ζηλωτὴς τῆς παιδείας. Καὶ μὲ ἐκπληξιν ἔβλεπον καθ' ἑβδομάδα τὸν ἄνδρα τοῦτον, ἐρειδόμενον ἐπὶ τῆς βακτηρίας του καὶ ὀλιγοροῦντα τὸν κόπον τῆς μακρᾶς ὁδοιπορίας καὶ τοὺς πόνους τοῦ γήρατος, νὰ ἔρχεται εἰς τὸ κατάστημα καὶ νὰ φροντίζει περὶ τῆς ἀνεγέρσεως αὐτοῦ.» Ὁ Γέρος τοῦ Μωριᾶ κάπου - κάπου ἐπήγαινε στὰ σχολεῖα καὶ τοῦ ἄρρεσε νὰ παρακολουθεῖ τὴ διδασκαλία τῶν σοφῶν τῆς ἐποχῆς. Καὶ

σὲ ἄλλη ἔφημερίδα, στὸν «Αἰώνα» τῆς 13^{ης} Νοεμβρίου τοῦ 1838, διαβάζουμε :

«Κατὰ τὴν 7^{ην} τοῦ Ὀκτωβρίου ὁ στρατηγὸς Θ. Κολοκοτρώνης, Σύμβουλος ἐν ἐνεργείᾳ ἐπισκεφθεὶς τὸ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον τῆς Καθέδρας, ἠκροάσθη μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν τὸν πεπαιδευμένον Γυμνασιάρχην Κ. Γεννάδιον, παραδίδοντα. Ἐνθουσιασθεὶς καὶ ἀπὸ τὴν παράδοσιν καὶ τὴν θέαν τοσοῦτων μαθητῶν, εἶπε πρὸς τὸν Κ. Γεννάδιον τὴν ὁποίαν συνέλαβεν ἐπιθυμίαν τοῦ νὰ δμιλήσῃ, εἰ δυνατόν, καὶ ὁ ἴδιος πρὸς τοὺς νέους μαθητάς. Τὴν πρότασίν του αὐτὴν ἀπεδέχθη ὁ Κ. Γεννάδιος μὲ τὴν μεγαλυτέραν εὐχαρίστησιν, καὶ προσδιώρισε τὴν 10^{ην} ὥραν τῆς ἐπιούσης, ὡς ἡμέρας ἑορτασίμου. Ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν καὶ ἡ στενότης τοῦ Γυμνασίου παρεκίνησε τοὺς διδασκάλους νὰ ἐξέλθωσιν εἰς τὴν Πνύκα, ὡς μέρος εὐρύχωρον καὶ μεμακρυσμένον ὁπωσοῦν. Τὴν ἐπαύριον δύο ἀπεσταλμένοι μαθηταὶ ἐπροσκάλεσαν ἀπὸ τῆς οἰκίας του τὸν στρατηγὸν Κολοκοτρώνην εἰς τὴν Πνύκα. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν ἠγνόουν μέχρις ἐκείνης τῆς στιγμῆς τὴν περιστάσιν ταύτην. Ἄμα ἡ φήμη διεδόθη, συνέρρευσε πλῆθος διαφόρων ἐπαγγελματῶν καὶ τάξεων ἄνθρωποι. Ὁ δὲ στρατηγὸς Κολοκοτρώνης, περιτριγυρισμένος καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητάς καὶ ἀπὸ τούτους ἐπὶ τοῦ βήματος τῆς Πνυκός, ὠμίλησε τὸν ἀκόλουθον λόγον...».

Εἶπε πολλὰ ὁ Γέρος τοῦ Μωριᾶ, ἐκείνη τὴν ἡμέρα, παραπάνω ἀπὸ μισὴ ὥρα μίλησε. Καὶ τελείωσε μὲ παραινήσεις, πὸν ἀξίζουσιν νὰ τίς ἀκούσουμε καὶ σήμερα :

«Νὰ μὴ ἔχετε πολυτέλεια, νὰ μὴν πηγαίνετε εἰς τοὺς καφενέδες καὶ εἰς τὰ μπυλιάρδα νὰ δοθῆτε εἰς τὰς σπουδὰς σας, καὶ καλύτερα νὰ κοπιάσετε ὀλίγον δυὸ καὶ τρεῖς χρόνους, καὶ νὰ ζήσετε ἐλεύθεροι εἰς τὸ ἐπίλοιπον τῆς ζωῆς σας, παρὰ νὰ περάσετε τεσσάρους - πέντε χρόνους τὴν νεότητά σας, καὶ νὰ μείνετε ἀγράμματοι, νὰ σκλαβωθῆτε εἰς τὰ γεράματά σας. Νὰ ἀκούετε τὰς συμβουλὰς τῶν διδασκάλων καὶ γερωνοτέρων, καί, κατὰ τὴν παροιμίαν, μύρια ἤξευρε καὶ χίλια μάθαινε. Ἡ προκοπὴ σας καὶ ἡ μάθησίς σας νὰ μὴν γίνῃ μόνον διὰ τὸ

ἄτομόν σας ἀλλὰ νὰ κοιτάζη τὸ καλὸν τῆς Κοιότητος, καὶ μέσα εἰς τὸ καλὸν αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ τὸ δικό σας. Ἐγὼ, παιδιά μου, κατὰ κακὴν μου τύχην, ἔξ αἰτίας τῶν περιστάσεων ἔμεινα ἀγράμματος, καὶ διὰ τοῦτο σᾶς ζητῶ συγχώρησιν διότι δὲν ὀμιλῶ καθὼς οἱ διδάσκαλοί σας. Σᾶς εἶπα ὅσα ὁ ἴδιος εἶδα, ἤκουσα καὶ ἐγνώρισα γιὰ νὰ ὠφελθῆτε ἀπὸ τὰ περασμένα καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς διχονοίας, τὴν ὁποίαν νὰ ἀποστρέψετε καὶ νὰ ἔχετε ὁμόνοιαν. Ἐμᾶς νὰ μὴ μᾶς τηρᾶτε πλέον· τὸ ἔργον μας καὶ ὁ καιρὸς μας ἐπέρασε, καὶ αἱ ἡμέραι τῆς γενεᾶς, ἣ ὁποία σᾶς ἄνοιξε τὸν δρόμον, θέλουν μετ' ὀλίγον περάσει· τὴν ἡμέραν τῆς ζωῆς μας θέλει διαδεχθῆ ἡ νύκτα τοῦ θανάτου μας, καθὼς τὴν ἡμέραν τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων θέλει διαδεχθῆ ἡ νύκτα καὶ ἡ αὐριανὴ ἡμέρα. Εἰς σᾶς μένει νὰ ἰσάσετε καὶ νὰ στολίσετε τὸν τόπον ὅπου ἡμεῖς ἐλευθερώσαμε.» Κ' ἔδωσε ὁ Γέρος τοῦ Μωριᾶ μιὰ τελευταία συμβουλή. Εἶπε στὰ παιδιὰ τοῦ 1838 μαζὶ μὲ ἀρκετὰ ἄλλα: Γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ἡ πολιτεία, πρέπει οἱ πολῖτες νὰ ἔχουν «ὁμόνοιαν» καὶ «φρόνιμον ἐλευθερίαν».

Τὰ ἀπλὰ μὰ πολυσημαντα αὐτὰ λόγια τοῦ Κολοκοτρώνη θέλω νὰ πιστεύω ὅτι δὲν βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀδάμαστη θέλησή του ἀπάνω στὶς σκληρὲς μάχες. Νομίζω πὼς δίνουν τὸν πλήρη ἄνθρωπο. Βέβαια, ὁ ἀγὼνας εἶναι ὀρμὴ, — καὶ καταλυτικὴ ὀρμὴ. Μὰ πρέπει νὰ καταλήγει στὴ «φρόνιμον ἐλευθερίαν» τοῦ Κολοκοτρώνη, γιὰ νὰ μὴ μένει μόνο θαυμάσια θυσία ἀλλὰ νὰ γίνεται ἀπρόσβλητη ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα. Καὶ δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀντίφαση στὸ θανμασμό μας γιὰ τὴν ἀσυγκράτητη ὀρμὴ καὶ στὴν ἀξία πὸν δίνουμε στὰ λόγια τοῦ Κολοκοτρώνη. Ναί, ἡ ὀρμὴ, ὅλη ἡ ὀρμὴ, ἡ θαυμάσια, ἡ ἀσυλλόγιστη ὀρμὴ στὸν Ἀγώνα, πὸν μόνο μ' αὐτὴν κερδίζεται. Ἡ «φρόνιμος ἐλευθερία» ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, — γιὰ ἕναν ἄλλον ἀγὼνα, πὸν κι αὐτὸς εἶναι δύσκολος κι ἀπαραίτητος. Μ' αὐτὴν τὴν «φρόνιμον ἐλευθερίαν» τελείωσε τὸ λόγο του ὁ Κολοκοτρώνης. Κι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ «φρόνιμος ἐλευθερία» εἶναι ἀκόμα ἕνα δίδαγμα, πὸν μᾶς προσφέρει τὸ Εἰκοσιένα. Γιατὶ Κολοκοτρώνης καὶ Εἰκοσιένα καὶ μιὰ ἐποχὴ εἶναι

καὶ μιὰ ψυχὴ καὶ μιὰ ὁρμὴ. Καὶ τὸ δίδαγμα τοῦτο ἔχει ἀκόμα πιὸ μεγάλο, πιὸ σημαντικὸ περιεχόμενον στὶς δύσκολες ἡμέρες μας, πού τόσες ἀξίες παραμερίζονται, τόσα ἰδανικὰ χλευάζονται καὶ τόση καταλυτικὴ μανία ρίχνει πυκνὸ σκοτάδι στὶς συνειδήσεις. Κι ἂν κατόρθωσα νὰ σᾶς μεταφέρω στὴ μεγάλη ἐκείνη ἐποχὴ, προπάντων μὲ τοὺς λόγους τῶν ἀνθρώπων τοῦ Εἰκοσιένα, καὶ μὲ τὰ ὀλίγα πού εἶπα, — νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐξαντλοῦν τὴν ὑπομονὴ οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι, — ἂν δηλαδὴ ἐπέτυχα νὰ προχωρήσουμε ὅλοι μαζί πέρα ἀπὸ τὶς ἀπλῆς πληροφορίες στὴν οὐσία τοῦ Εἰκοσιένα, θὰ τολμήσω νὰ διατυπώσω κ' ἓναν συλλογισμό, — καὶ μ' αὐτὸν θὰ τελειώσω.

Τὸ Εἰκοσιένα εἶναι μιὰ θαυμαστὴ τόλμη καὶ μιὰ γόνιμη δύναμη, πού μπόρεσε νὰ θεμελιώσῃ ἓνα νέο κράτος. Αὐτὴ ὅμως ἢ τόλμη κι αὐτὴ ἢ δύναμη δὲν πρέπει νὰ μείνουν ἱστορικὸ μόνον γεγονός. Ἐκεῖ πού ἐφτάσαμε ἔπειτ' ἀπὸ τόσες περιπέτειες κ' ἔπειτ' ἀπὸ τὸ αἶμα, πού ἔχυσαν τόσες ἑλληνικὲς γενεές καὶ μέσα στὴ σημερινὴ παγκόσμια κακοδαιμονία, χρειαζόμαστε ἓνα ζεστό, ἓνα ὀλοζώντανο σημερινὸ Εἰκοσιένα. Καὶ μπορούμε νὰ τὸ ἔχουμε αὐτὸ τὸ Εἰκοσιένα, ἂν δὲν τὸ βλέπουμε μόνον σὰν ἱστορικὸ γεγονός, μόνον σὰν μεγάλο ἔθνικὸ τίτλο, ἀλλὰ ἂν τὸ ζοῦμε καθένας χωριστὰ κι ἂν τὸ κάνουμε ἄγρυπνη καὶ αὐστηρὴ συνείδηση. Στέκομαι σὲ στάση προσοχῆς μπροστὰ στὰ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα. Ἄλλὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ ζητοῦν ἀπὸ τοὺς λαοὺς νὰ τὰ κρατοῦν ζωντανά, νὰ τὰ παίρνουν ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν κι ἀπὸ τὰ μουσεῖα καὶ νὰ τὰ τοποθετοῦν στὸ κέντρο τῆς ζωῆς τους καὶ μὲ ποικίλες μορφές νὰ τὰ ὑψώνουν σὲ ὠραῖα καὶ γόνιμα συνθήματα. Τὸ Εἰκοσιένα, πολὺ φοβοῦμαι, εἶναι καρφωμένο στὴν ἐποχὴ του, στὸν αἰῶνα του. Καὶ μόνον ἂν καθένας ἀπὸ μᾶς τὸ ἀποσπάσει ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς Ἱστορίας καὶ τὸ κλείσει στὴν ψυχὴ του, μόνον ἂν κάθε μέλος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, κάθε σοφὸς καὶ κάθε μορφωμένος, προπάντων κάθε δάσκαλος καὶ κάθε στρατιώτης ὅποιονδήποτε βαθμοῦ, ἀλλὰ καὶ κάθε ἐργάτης μὲ ὅποιαδήποτε εἰδικότητα, μόνον ἂν κάθε ἄνθρωπος τῆς στεριάς καὶ τῆς θάλασσας γίνῃ κι ἀπὸ ἓνα Εἰκοσιένα, μεγάλο ἢ μικρό, ἀνά-

λογα μὲ τὸ πλάτος τῆς ψυχῆς του καὶ μὲ τὸ βάθος τοῦ μυαλοῦ του, μόνο τότε μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ γίνουμε οἱ οἰκοδόμοι τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Σᾶς παρακαλῶ νὰ μὲ κρίνετε μὲ ἐπιείκεια πὸν σᾶς ζητῶ αὐτὴ τὴ μεγάλη καὶ δύσκολη προσπάθεια : τὴ μεταφορὰ ἑνὸς τόσο μεγάλου, ἑνὸς τόσο ψηλοῦ βουνοῦ ὅπως εἶναι τὸ Εἰκοσιένα, στὴ ζωὴ σας, στὸ ἐπάγγελμά σας, στὸ σπίτι σας, στὰ ὄνειρά σας, τὴ μεταφορὰ του στὴ σκέψη σας καὶ περισσότερο στὴν καρδιά σας καὶ στὴν ψυχὴ σας. Ὅλ' αὐτὰ ἴσως εἶναι πολλά. Ἀλλὰ μόνο μ' αὐτὴ τὴ διάθεση καὶ τὴ συναίσθηση τῆς ἐθνικῆς εὐθύνης, μπορεῖ νὰ γίνει ἀληθινὸς καὶ οὐσιαστικὸς ὁ σημερινὸς πανηγυρισμὸς.

Πρὶν σᾶς εὐχαριστήσω πὸν μὲ ἀκούσατε, ἀξίζει νὰ κάνουμε μαζὶ μιὰ μικρὴ ἀναδρομὴ, — τὴν ἀναδρομὴ πὸν ἔγινε στὴ μνήμη μου ὅταν ἔγραφα αὐτὴ τὴν ὁμιλία. Ἔτος 1861. Λονδίνο, Μάρτιος τοῦ 1861. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, ὁ «πρῶτος ἐθνικὸς ρήτωρ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγῶνος», ὅπως τὸν ὀνομάσατε, σεῖς κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας, σὲ μιὰ σκιαγραφία του, ἔκλεισε τὸν τελευταῖο λόγο του σ' ἓνα ἐπίσημο συμπόσιο μὲ λίγες φράσεις, πὸν εἶναι θαυμάσιο ἐπίγραμμα καὶ συχνὰ τίς θυμοῦμαι : «Ἐορτάζοντες, εἶπε, οἱ πανέλληνες τὴν εἰκοστὴν πέμπτην Μαρτίου δύνανται νὰ λέγωσιν ὑπερηφάνως : Αὕτη ἡ ἡμέρα ἦν ἐποίησεν ὁ Κύριος. Ναί. Θεοῦ ποίημα εἶναι ἡ εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου.» Ἐορτάζοντες, κύριε Πρόεδρε, τὴν 25ῃ Μαρτίου 116 χρόνια ἀπὸ τότε, μποροῦμε νὰ ἐπαναλάβουμε : Ναί. Θεοῦ ποίημα εἶναι ἡ εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου τοῦ 1821.